

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені ШЕВЧЕНКА

Том ССІІ

Праці Історично-філософської секції

Львів — 2006

буржуазний характер „революції“ — це радше національно-визвольний та релігійно-ортодоксальний переворот. Цікаве у цьому розділі порівняння Б. Хмельницького з, як не дивно, Усамою бен Ладеном (С. 239—241). Шпигунство, тероризм, етнічні чистки — усе те супроводжувало „священну війну“ козаків. Однак саме ця революція привела до відновлення української державности й завершилася жажіттям громадянської війни — „Руїни“.

Гетьман І. Мазепа постає зі сторінок книжки справжнім державцем, інтелектуалістом. Спроби показати вчинок І. Мазепа як зраду є рисою імперського мислення. Насправді зрадили гетьмана — зрадила як частина найближчого оточення, так і пересічні жителі, не підтримавши його. Так, І. Мазепа „став жертвою апатії втомленої країни своєї“.

Треба відзначити важливу рису рецензованої книжки — історія від давнини до кінця Давньої Русі подається більш-менш цілісно, а потім дещо уривково. Особливо відчувається така уривковість стосовно досить складного XVIII ст.: від І. Мазепа автор переходить до характеристики гайдамаків. Анархічна стихія українців знайшла вихід саме в таких формах боротьби з польським імперіалізмом, як гайдамацький рух та Коліївщина. При цьому гайдамаки були представниками досить суворого, навіть забобонного, певною мірою первісного світу.

У завершальній частині свого твору автор чітко висловлюється за „європеїзацію“ України. „Європейський проект“ з його індивідуалізмом та повагою до національної гордості — єдина конструктивна ідея для України, здатна об'єднати всю українську політичну націю (С. 312). Відчувається незавершеність викладу української історії й водночас чітка переконаність автора в напрямку історичного вибору.

Попри увесь позитив наших висловлювань стосовно цієї книжки, яка, поза сумнівом, є значною подією в інтелектуальному житті Харкова й української гуманітаристики, слід відзначити, що певна ускладненість цитатами та інформацією не сприяє легкому засвоєнню цього матеріалу пересічною людиною. Проте для осіб, які уже мають певні знання з історії, прочитання цього твору буде заохлюючим і повчальним.

Володимир МАСЛІЙЧУК

Dariusz Kołodziejczyk. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice.— Kyiv; Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Institute; Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2004.— Part 1: Text, Translation, and Commentary.— I—XVIII + 672 p. + 6 Maps; Part 2: Facsimile.— I—IV + 362 p. (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries.— Vol. 3)

Дефтер — це масове турецьке джерело, яке дає змогу вивчати соціально-економічні й певною мірою політичні відносини в Османській імперії (Порті), починаючи від XV ст. Найважливішу групу становили дефтери муфассали (defter-i

mufassal; далі йменуватимемо їх муфассалами*) — докладні (слово „муфассал“ означало саме „докладний“) переписи провінцій імперії — еялетів (eyalet), які містять назви міст (ka'le), містечок (varoş) і сіл (kariye), відомості про наявне підвладне, головним чином християнське, населення (ge'aya), що мало сплачувати податки й різні інші побори натурою і готівкою, та сумарні річні доходи з них і з еялету, загалом у грошовому еквіваленті. Муфассали були результатом об'їзду еялетів відповідальними за їх проведення особами — емінами (emin = „довірний“) і катібами (katib = „писар“), які отримували за виконану роботу грошову винагороду.

Частина зафіксованої муфассалом суми поділялась на частини — хасси (hass), які призналися для султана як верховного розпорядника всіх державних земель (miri), котрими вважались усі землі Порти, за винятком духовних — вакуфів (vakif), і для високих посадових осіб еялету, головними з яких були бейлербей (beylerbey) — його управитель (губернатор) і санджакбей (sancakbey) — управителі санджаків (sancak), або лівів (liva), — територіально-адміністративних одиниць еялету (вони своєю чергою склалися з нахій (nahiye) та подекуди інші. При цьому подавалась структура доходів у кожному хассі, але без зазначення земельних володінь.

Цих володінь стосувалась решта згаданої суми. Ця решта призначалась для ленників — спахіїв (sipahi) — зеамів і тімаріотів — і відповідно до неї вони одержували землеволодіння на умовах несення у них військової служби і сплати на користь держави частини доходів. Володіння звалися зеаметами (ze'amet) і тімарами (timar). Річний дохід кожного з них становив відповідно до і понад 20 000 тис. акче (дрібних срібних монет). До числа тімарів зараховували й володіння колективних тімаріотів — гарнізонів менших фортець.

До початку XVI ст. імена ленників із зазначенням їхніх землеволодінь і податків з останніх вписувалися до муфассалів, згодом — в окрему категорію дефтерів — дефтер іджмал (defter-i icmal; icmal = „короткий“, „стислий“). Водночас велися й дефтери рузнамче (defter-i ruznamçe), які містили відомості про нові надання ленів і самих ленників.

Названі види дефтерів у своїй основі були фіскальними, що обмежувало їх інформаційну цінність. Їх відомості слід доповнювати змістом інших джерел.

Вимагалось, щоб дефтери склалися раз у тридцять років. Проте від кінця XVI ст. нові з'являлись щораз рідше, до того ж до них нерідко механічно переносилися відомості з минулих дефтерів. Це було пов'язано з посиленням кризи Османської імперії, викликаної фундаментальними змінами у її військово-фінансовій системі. Традиційні податки, фіксовані в дефтерах, переставали бути основним джерелом державних надходжень. Ним ставали надзвичайні податки, відомі під спільною назвою авариз (avariz). Зеами й тімаріоти втрачали значення основної військової формації.

За цих обставин у XVII ст. „справжні“, нові дефтери склались, як правило, винятково у новозавойованих Портою землях. До них, зокрема, належать деф-

* Дефтери, як і інша документація Порти, склалися турецькою мовою, але арабським письмом. Д. Колодзейчик навів текст муфассала сучасною турецькою транскрипцією — латинкою. Особливостями теперішньої турецької абетки, котрі далі нами використовується услід за Д. Колодзейчиком, є: с = дж, ç = ч, ş = ш, і — u, y = ü, h = x, ö = напів o, ü = ю, l = ль перед e, i, але л перед a, o, u, i. Велика літера l пишеться тільки з крапкою. Звука ç у турецькій мові немає; при наведенні нетурецьких слів замість нього вживається ç; звідси Kamanice замість Kamanic (ідеться про Кам'янець-Подільський), İhnatofci замість İhnatofci (= Ігнатівці) тощо.

тери Кам'янецького еялету, який існував у 1672—1699 рр. на території Подільського воєводства, якою Річ Посполита змушена була поступитися Порті за Бучацьким мирним договором 1672 р., умови котрого підтвердив Журавенський мирний договір 1676 р., ратифікований Портою у 1678 р., а Річчю Посполитою у 1679 р. (Бучацький мир Річчю Посполитою ратифікований не був). На особливу увагу заслугоує муфассал цього еялету, складений через кілька років після зданих ратифікацій.

Як зазначає у передмові до рецензованого видання співробітник Гарвардського Українського дослідного інституту (ГУДІ) Віктор Остапчук, питання про необхідність публікації цього джерела порушувалося у 1989 р. на двох колоквиумах османістів із різних країн, на яких мовилося про вивчення й використання документів Османської імперії. При цьому наголошувалося, що йдеться про єдиний уцілілий муфассал Кам'янецького еялету та його неабияке пізнавальне значення, підсилене загалом браком відомостей про цю провінцію Порти — єдину, яку остання спромоглася створити на українській території, що належала Речі Посполитій. На другому зі згаданих колоквиумів було домовлено, що публікація „кам'янецького“ муфассала повинна якомога повніше відповідати академічним стандартам і має бути здійснена в розпочатій ГУДІ серії „Студії з османських документів, які стосуються України і причорноморських країн“. Цією серією передбачено, зокрема, видання джерел, у тому числі дефтерів, щодо підвладних Порті теперішніх українських земель Північного Причорномор'я (з адміністративними центрами в Őzü (Очакові), Аккермані (Білгороді-Дністровському), Кілії і Кефе (Жафі; нині Феодосія).

Виникло питання: хто міг би взятись за дуже і дуже нелегку справу — підготувати до видання кам'янецький муфассал. Вибір, за підказкою професора Варшавського університету Антонія Мончака, впав на випускника цього університету Даріуша Колодзейчика, який у той час завершував докторську дисертацію про Кам'янецький еялет (у 1990 р. він її захистив, а через чотири роки видав¹). У 1990 р. Д. Колодзейчик пристав на відповідну пропозицію. З метою реалізації проекту ГУДІ у 1991—1992 рр. надавав йому стипендію, яку він, зокрема, використав для пошуків у Туреччині, Україні й Росії. На середину 1990-х рр. муфассал був повністю підготовлений до друку, але судилося йому бути виданим щойно недавно.

Д. Колодзейчик зауважує, що цей документ був другим й останнім муфассалом Кам'янецького еялету. Перший з'явився упродовж кінця 1672 — кінця 1673 рр.; тоді ж з'явився написаний на його основі дефтер іджмал. Ці джерела дотепер виявити не вдалося (С. 19).

Муфассал опубліковано на основі мікрофільму рукопису, який зберігається у Головному архіві у Стамбулі (Başbakanlık Arşivi). Рукопис — це книга із 384 сторінок, із яких перша і ще 21 не заповнені текстом, а на другій зображено тугру — монограму тогочасного султана Мехмеда IV (на турці написано: „Şah Mehmed bin İbrahim han el-muzaffer da'ima“ („Шах Мехмед, син Ібрагіма-хана, завжди переможний“). Отже, текст займає 361 сторінку рукопису.

¹ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672—1699.— Warszawa, 1994. Наша рецензія на цю книжку: Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1998.— Вип. 33.— С. 290—295; див. також: Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: Турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 років // Український археографічний щорічник.— К., 1992.— Вип. 1.— С. 113—118; Kołodziejczyk D. Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam'janec' 1672—1699 // Harvard Ukrainian Studies.— 1992.— [N] 1/2.— P. 87—101. Торкнувся Кам'янецького еялету й Алан Фішер (Fisher A. Ottoman Kamenets-Podolsk // Journal of Turkish Studies.— 1984.— [N] 8.— P. 55—83).

Рукопис писаний калемом (червоним пером), чорним чорнилом на білому італійському папері, виготовлюваному спеціально для Порти, двома писарями центральної канцелярії у Стамбулі, переважно Ібрагімом; лише 56 сторінок написані другим, анонімним, писарем (С. 25). Його формат — 57,5 (висота) × 21 см (ширина), за винятком окремих аркушів, які мають дещо менший формат. Цей розмір типовий для дефтерів-муфассалів. Рукопис складається зі зшитків, кожен з яких налічує п'ять згорнутих удвоє аркушів, що дає 20 сторінок. Він опрацьований в орнаментовану шкіру, у багатьох місцях чорнило присипане золотим порошком.

Всебічний характеристиці цього джерела Д. Колодзейчик присвятив розлогий вступ до своєї публікації.

Документ не має заголовка і недатований. За аналогією з назвами подібних документів інших провінцій Порти, Д. Колодзейчик іменує його „Defter-i mufassal-i Kamaniçe“. Він же небезпідставно датує складання його часом між другою половиною жовтня 1680 — кінцем 1681 р., можливо, навіть весною 1682 р. (С. 17, 19).

Муфассал склали емін Халіл-ефенді та не названий на ім'я катіб, напевно, супроводжувані турецькими військовиками. Обом їм довелося об'їздити всі чотири санджаки еялету (Кам'янецький, Язловецький, Барський і Меджибізький), до складу яких входило 19 нахій, кількість котрих за санджаками була відповідно такою: 8, 3, 4, 4. Зазначимо, що в Порті базовою адміністративно-територіальною одиницею була каза (каза) — мусульманський судовий округ на чолі з кадїєм (kadi). Але оскільки мусульманське населення Кам'янецького еялету зосереджувалось головним чином у Кам'янці (тут розміщувався численний турецький гарнізон), то він не був поділений на кази; єдиний подільський кадїй перебував у Кам'янці. Доречно також відзначити, що на час складання муфассала цим кадїєм був Ахмед-ефенді.

Виходячи з певних особливостей написання еміном і катібом назв поселень й імен реєстрованого ними населення, Д. Колодзейчик припускає, що вони — вихідці з південнослов'янських земель — Македонії, Болгарії або Боснії (С. 28, 31).

Д. Колодзейчик уважає, що еміна і катіба під час перепису супроводжували старости населених поселень — отамани (hotaman, hotoman) — і що їхня інформація була усною, але могла бути й письмовою. Дослідник припускає, що майже всі згадані чисті сторінки призначалися для занесення відомостей, які на письмі кириличним текстом переписувачам подавали отамани (С. 31). Переписувачі, напевно, не бували особисто у багатьох спустілих, безлюдних поселеннях і в таких випадках обмежувалися відомостями про них, отриманими від згаданих отаманів (С. 22).

По завершенні складання муфассал був затверджений кам'янецьким бейлербеєм, котрим у той час був колишній дефтердар (імперський скарбник) Ахмед-паша (під його загальним наглядом відбувався цей перепис). Далі в Кам'янці з цього документа зняли копію і відправили її в запечатаній торбі до центральної канцелярії у Стамбулі. Там копію позначили тугрою, через що вона набрала значення оригіналу (asil = „оригінал“), і здали в архів цієї канцелярії. Лише цей примірник муфассала й дійшов до нас. Не виключено, що з нього в тій же канцелярії виготовили „нетурговану“ копію й відіслали її до кам'янецького бейлербея, а той віддав її до еялетного сховища документів (defterhane) у Кам'янці (С. 17, 21, див. також с. 23—24).

Враховані муфассалом доходи дали можливість внести у Кам'янці навесні 1682 р. зміни у розподіл хасс, а також у розподіл землеволодінь між зеамами й тімаріютами, відображений в іджмалі 1673 р., і скласти там само новий іджмал.

Цей документ досі не виявлено, проте зміст його прозоро проглядається у складеному після нього дефтері рузнамче 1683 р., який остаточно відклався у Познанському державному архіві². Річ у тому, що записи про землеволодіння і землеволодільців з іджмала перенесли в рузнамче. Разом з тим у рузнамче зареєстрували всі документи, на підставі яких зеамам і тимаріотам підтверджувались надання володінь і надавались нові володіння. Цими документами були: тезкере (tezkere), що їх видавав бейлербей на еялетній раді (divan) у серпні—грудні 1682 р. і які відсилались до Стамбула; тут на їх основі видавали султанські берати (berat) узимку й навесні 1683 р. (С. 17—18).

Ось чому подільський рузнамче 1683 р. такий багатий на відповідні відомості: вони стосуються 25 зеамів і 549 тимаріотів, чотирьох колективних тимарів гарнізонів Бара, Меджибожа, Ялівця і Чорткова та двох невеликих хасс офіцерів зеаметсько-тимарської адміністрації (С. 17)³. Доречно зазначити, що майже всі ці відомості відклалися в імперському центральному дефтері рузнамче, який вівся з нагоди видачі зазначених бератів; це джерело міститься у *Başbakanlık Arşivi* (С. 18—19)⁴.

Відзначимо також, що до подільського муфассала з невідомих причин потрапили документи, котрі до його змісту й призначення стосунку, принаймні прямого, не мають. Це насамперед документи, які належать до двох вакуфних маєткових комплексів, один з яких у складі с. Новосілки й трьох до нього прилеглих сіл розташований над притокою Дністра Жванчиком, південно-західніше Кам'янця, а другий включав с. Студеницю і ще 17 сіл, що над Дністром та його притокою Студеницею. Обидва комплекси були звільнені від державних податків і на той час належали великому візиреві Кара-Мустафі-паші. До цих документів належать дві копії недатованих султанських дипломів про звільнення згаданих комплексів маєтків від державних податків, дві копії актів відмежування їх від сусідніх зеаметів і тимарів (hududname), проведеного під наглядом кам'янецького кадія уже згадуваними еміном і катібом у листопаді 1681 р., дві копії недатованих султанських фірманів, якими результати цього відмежування затверджено, два протоколи затвердження їх кадієм у травні 1682 р. (keft-i hüccet) (С. 278—300). Ці вакуфні документи були доставлені у Стамбул з муфассалом і там до нього включені.

Тоді ж і там само, напевно, до муфассала долучили копію протоколу розмежування Кам'янецького еялету і сусідніх з ним володінь Речі Посполитої — Руського і Волинського воеводств, проведеного представниками обох держав упродовж 31 серпня — 14 жовтня 1680 р. з двома кількадедними перервами (С. 454—460, 494—504)⁴.

² Першим увагу на цей документ звернув Зигмунт Абрагамович (Abrahamowicz Z. Die türkische Herrschaft in Podolien (1672—1699). II: Die administrative Einteilung der vilayeti Kamanice. Die türkischen Militärlehen daselbst // Habsburgisch-osmanische Beziehungen.— Wien, 1985.— S. 187—192).

³ Аналіз цих цифрових показників: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim...— S. 176—178.

⁴ У цьому ж архіві зберігаються такі документи стосовно Кам'янецького еялету: реєстр сплати джіз'є — поголового податку з немусульманського населення (deffer-i cizye), складений наприкінці 1670-х рр. (С. 19), перелік приватних володінь — мюльків (mülk), складений згадуваним Халілом-ефенді 12 квітня 1682 р. (С. 17). Д. Колодзейчик ці джерела тільки згадав.

⁴ Про це розмежування див. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел.— К., 1993.— С. 23—29, 42—44; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim...— S. 98—101. Публікацію акта того ж розмежування див. також: Ottoman-Polish Diplomatic Relations

Отже, рукопис, який опублікував Д. Колодзейчик, містить власне муфассал, вакуфні документи 1681—1682 рр. і акт розмежування 1680 р.

Подальша наша розповідь стосуватиметься тільки власне муфассала. Перш ніж перейти до цієї розповіді, слід вказати на те, що після тугри одразу слідує підряд дві чисті сторінки. Чи мали вони бути заповнені текстом — невідомо. Далі муфассал складається з двох частин. Перша, невеличка (с. 73—78), інформує про річні доходи (хасси) султана й кам'янецького бейлербея з еялету, про наявність дозволів на підприємницьку діяльність у Кам'янці і кількість відповідних підприємств, подає назви санджаків і нахій Кам'янецького еялету та перелік володінь (мюльків і вакуфів) колишнього великого візиря Ахмеда-паші Кьопрюлю-заде (помер 1676 р.) у Кам'янці.

Султанські доходи становили 585 880 акче. Ця сума включала готівку від здачі на відкуп (або в оренду; *mukata'a*): стягання мит у Кам'янці, мит від торгових операцій і зборів від паромної переправи через Дністер у місті Жванці, від таких же переправ у місті Могилеві та селі Усті, стягання поголовного податку *джіз'є* (*cizye*) з немусульман, котрі прибули у всі чотири санджаки Кам'янецького еялету після складання даного муфассала, і надходжень від меджибізьких діючих ставок, за винятком тієї частини цих надходжень, яка належить кам'янецькому бейлербеєві.

Доходи цього бейлербея дорівнювали 242 500 акче. То була готівка від здачі на відкуп: ринкових зборів від коней, мулів, великої рогатої худоби, овець, кіз тощо в Кам'янці, Жванці і Могилеві, зборів за користування громадськими мірами і вагами в Кам'янці (ці збори не поширювалися на доходи з приміщень, де ці ваги й міри зберігалися), від різних ринкових зборів, кав'ярень, свічарень, шашличень, боєнь, харчевень, красильень у Кам'янці, за посередництво в торговельних операціях у Жванці, на „чорному“ ринку в Кам'янці, в торгівлі кіньми й великою рогатою худобою — там само, від гуртівників з великої рогатої худоби, овець, кіз тощо, за винятком проданої худоби з кам'янецьких передмість, від них же за випасання і перегін худоби у Жванці, від власности, переданої в державний скарб, покинутої різними особами, за винятком власности яничарів, у тому числі кам'янецьких, і від власности відсутніх осіб, волоцюг і втікачів-рабів, затриманих і проданих, від винооторговців і винокурень у Жванці й Могилеві.

Дозволи торгівцям були видані з умовою, що вони мешкатимуть у підприємствах, котрі після захоплення турками Кам'янця були включені до вакуфних володінь. Цими підприємствами були 8 крамниць, 12 харчевень, 10 кав'ярень, 2 шашличні, 5 хлібопекарень, 4 свічарні, 4 красильні, 5 лимарень, митна контора і вагівня.

Мюльками і вакуфами Ахмеда-паші були: на місці, де ростуть верби й верболіз, — водяний млин на два камені (жорна; завдовжки 15, завширшки 10 аршинів — *zira'*), водяний млин на один камінь (12 × 8 аршинів), забудована ділянка (15 × 15), великий сад (150 × 80); у частині (кварталі) Богачові на передмісті — водяний млин на три камені (30 (!), дім з сініями (40 × 25; ідеться, очевидно, про цілу ділянку забудови. — *М. К.*); у частині православної церкви святого Йоана, котру турки перетворили на мечеть, — ділянка з забудовою (70 × 23); у частині єзуїтів — недобудований монастир (70 × 40); з власности польського шляхтича Казімежа Ружицького — млин на чотири камені (?), винокурня на чотири котли (20 × 40),

чотири ділянки з забудовою (80 × 50); у частині Підгір'ї — три водяні млини на п'ять (30 × 15), три (10 × 10) і чотири камені (20 × 15) та три ділянки з будівлями стількох же мельників (40 × 25, 25 × 20, 20 × 15).

Друга частина — це перелік назв усіх (868) зареєстрованих поселень і поіменний перелік оподаткованих одиниць (*nefer*, у множині — *neferen*) — голів домів, господарств, дворів (*hane*), холостяків чоловічої статі (*mücerred*; тих, хто дозрів до одруження) у тих із них, котрі не були безлюдними. Ці відомості наводяться за нахіяями у такій послідовності санджаків: Кам'янецький, Меджибізький, Барський, Язловецький (С. 79—277, 300—453).

24 поселення (з 868) території Подільського воєводства не стосуються: 16, з центром у містечку Чорткові, тому, що входили до складу Теребовлянського повіту Галицької землі Руського воєводства (турки їх „прихопили“ на тій підставі, що вони начебто належали до Подільського воєводства⁵), 2 і 6 тому, що їхніми „рідними“ були відповідно Кременецький повіт Волинського воєводства і Брацлавське воєводство (віднесення їх до Кам'янецького еялету зумовлене тим, що вони впритул прилягали до Подільського воєводства і до турецької окупації останнього не раз фігурували в його документації).

Тож до території Подільського воєводства належать 844 поселення. Порівняно з масовими дотурецькими джерелами цієї території XVII ст., муфассал подав найбільшу кількість поселень: найближчий до нього за цим показником подимний реєстр 1629 р., відомості котрого, як, до речі, й решти тодішніх масових джерел, дійшли до нас не повністю, називає 626 міст, містечок і сіл⁶. Усіх же поселень у цьому воєводстві на час вибуху Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, коли їх у XVII ст. було найбільше, налічувалось не менше 1102⁷.

Д. Колодзейчик уважає, що за кількістю названих поселень муфассал є наймасовішим джерелом стосовно території Подільського воєводства до XX ст. включно (С. 1). Але він помиляється: наприклад, за не цілком повними тарифами сплати подимного податку 1728 р., тут було 946 поселень⁸, за подимним реєстром 1775 р., тільки в Летичівському і Кам'янецькому повітах цього воєводства (за першим поділом Речі Посполитої 1772 р. Австрія захопила територію Червоногородського повіту) їх налічувалось 955⁹.

На думку Д. Колодзейчика, йому вдалося ідентифікувати назви 728 поселень (з 868). Проте далеко не зі всіма висновками його в цьому сенсі можна погодитися. Так, на його думку, *Radilufka* — це Раклівка, або Радилівка, теперішня Іраклівка (С. 267, 636). Насправді ж, за сусідством з іншими кількома поселеннями, поданими муфассалом, *Radilufka* — це Лучинець. У кам'янецькій земській книзі за 1618 р. читаємо: *Juczyniec alias Radziwiñow*. Тільки як *Radziwiñow* це поселен-

⁵ Про те, як турки прихопили ці поселення, див.: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій...— С. 26—27, 43; *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim*...— S. 100.

⁶ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* (далі — *Записки НТШ*). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2002.— Т. ССXLIII.— С. 376—377, 388. Тут ідеться про 623 поселення. Три поселення названо в подимному реєстрі Брацлавського воєводства 1629 р. (Архів Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 394—412).

⁷ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства...— С. 382.

⁸ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1077, s. 367—389, 391—405.*

⁹ *Magazin für die neue Historie und Geographie / Angelegt von D. Antoni Friedrich Büsching*.— Halle, 1788.— Theil XXII.— S. 258—271.

ня значиться у тій же книзі і в такій же книзі за 1619 р., а в наступних документах — лише як Лучинець¹⁰. Муфассал доводить живучість першої з цих назв серед населення Лучинця і дає підставу твердити, що воно трансформувало її спершу в Радивилів, а згодом — у Радивилівку. Що ж до Раклівки, то поселення з такою назвою виникло щойно в першій половині XIX ст.; назва Радилівка від XVIII ст. не існувала.

Другий приклад. За Д. Колодзейчиком, Kolabanufka — це Колибанівка (С. 624). Але за тим же критерієм сусідства поселень можна бути певним того, що йдеться про Плебанівку, котра в XVII ст. йменувалася також Княжою Лукою¹¹. Колибанівки ж на території Подільського воеводства (та й по сусідству з нею) ніколи не було¹².

Принагідно зазначимо, що припущення Д. Колодзейчика, начебто Volodokofci — це Володківці, в існуванні яких він, щоправда, не впевнений (С. 260, 643), безпідставне: Volodokofci — це Володіївці (належали Брацлавському воеводству)¹³. Поселення Володківці не існувало.

Стосовно терену Подільського воеводства нами ідентифіковано 683 поселення муфассала¹⁴. Найбільше неідентифікованих поселень припадає на північну половину єялету, що на схід від притоки Дністра — Збруча, а саме на Новокосятинівську, Черноострівську, Барську, Дераженську і Поповецьку нахії, особливо на суміжну з Волинським воеводством територію.

67,2 відсотка поселень муфассала (583 з 868) були пусті, безлюдні (а не 591 — за підрахунком Д. Колодзейчика (С. 44). То був результат лихоліття, яке спіткало Подільське воеводство у третій чверті XVII ст., й утвердження на його терені турецького панування, яке, зокрема, спричинило переселення звідси людности у володіння Речі Посполитої¹⁵. У найбільшому серед санджаків, Кам'янецькому, безлюдних було 62,8 відсотка (256 із 404), в Меджибзькому — 72,1 (160 із 222), Барському — 75,2 (109 із 145), Язловецькому — 59,8 відсотка (58 із 97). У Д. Колодзейчика із зазначеної ще причини ці показники дещо інші (С. 44).

Назви дуже багатьох поселень у муфассалі орієнтовані на їх польське звучання; типовими прикладами цього є Hriçkuv, Holoskuf, Berezuvka, Antonufka, Çarneközünçe, Hohole, Hubin, Babinçiki. По-українськи звучать такого типу назви — Berlinçi, Rakolupnçi, Dovjik*, Dolnyani, Botvin, Bila, Hmilnik, Novasilka та інші. Українсько-польські форманти проглядаються у таких назвах, як Bahmatofci, Blişçanufka тощо. Варто вказати на те, що характерні для Поділля топоніми на *-ivci* муфассал значно частіше подає через *-ofci*, ніж через *-ofce*. Однією з рис

¹⁰ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воеводства...— С. 474.

¹¹ Там само.— С. 470.

¹² В одній із наших публікацій Kolabanufka помилково ідентифікована як Котлубаївці, Кодлубаївка (Там само.— С. 471).

¹³ Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воеводства в першій половині XVII століття // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2006.— Т. ССІІ (у друці).

¹⁴ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воеводства...— С. 388. Тут помилково подано 689 — має бути 681. До цієї ж цифри слід додати ще два ідентифіковані поселення.

¹⁵ Про переселення з Кам'янецького єялету див.: Крикун М. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1964.— № 6.— С. 63—68. Про наслідки лихоліття для території Подільського воеводства на кінець XVII ст.: Крикун Н. К вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. Sectio H: Oeconomia.— Lublin, 1968.— Vol. II.— [N] 7.— S. 119—144.

* Через j (=ж) Д. Колодзейчик передає турецьку літеру ğ

впливу норм турецької мови на передачу муфассалом назв поселень (те ж стосується й імен) було обов'язкове подання літери *İ* на початку тих із них, котрі починались з *s* або з *ta* наступного приголосного звука (*İskala, İskazınçe, İskirçe, İsladı, İsloboda, İzvan, İzvinaçe* тощо). Деяко отурченими були, зокрема, назви Кам'яця і Ялівця (*Kamanıçe, Yazlofça*) — згідно з типовою в турецькій мові передачею закінчення — *eç*.

Слід підкреслити, що укладачі муфассала не перекладали означень у назвах поселень (приклади: *Mihunki Polni, Mihunki Liçisni* (Лісисти), *Nivereka Mala, Nivra Veika, Şıroka Robla* (Гребля)); виняток становить означник *Eski* („Старий“) щодо *Mejibujı* і *Sınava*.

Муфассал містить чимало інших, поза поселеннями, подільських топонімів: на означення річок (*İzbruç, İstripa, Vuçok* тощо), лісів і заростей (*Dovhly Lis, Çorna Loza*) та іншого (*Velika Luka, Lisna Hora, Çervony Yar* тощо). Натомість передмістя Кам'яця за Руською брамою і за Польською брамою передано по-турецьки — відповідно *Bab-i Rus* та *Bab-i Leh*.

Відомості про населення стосуються 264 із 285 залюднених поселень (не стосуються 20 вакуфних сіл, не враховують також чомусь міста Бара). Як правило, сторінки з цими відомостями містять по 11—12 рядків, кожен з яких інформує про 5, інколи 6 оподаткованих одиниць (ці сторінки були відповідно малопомітно розграфлені олівцем). Ця інформація містить ім'я голови дому, господарства, двору і холостяка і теж, як правило, ім'я того, чиїм сином (*veled*) є кожен із них, в окремих випадках — зазначення імені того, чиїм пасинком (*pasınok*), братом (*birader*) або зятем (*damad*) чи просто „родичем“ (*akraba*) оподаткована „особа“ є, і соціально-професійного статусу цих осіб.

Загалом зареєстроване муфассалом населення — це українці (*Rus*), причому вони переважно поійменовані в українському звучанні. Це здебільшого такі імена: *Andriy, Anton, Danilo, Dimitro, Fedor, Fedos, Filip, Harasım, Havrilo (Gavrilo), Hriçko, Hrihor, Hrin, İhnat, İlko, İlyaş, İvan, İvon, Klim, Kosta, Kostatin, Kurilo, Kuzma, Lavrim, Les, Luç, Lukıyan, Maksım, Marko, Matıy, Mihaylo, Mikita, Miron, Nikifor, Nikolay, Oleksa, Omelan, Onufriy (Onuhriy), Ostap, Panas, Pavlo, Petro, Prokop, Sava (Savka), Sidor, Sima, Simen (Simyan, Symyon), Stefan, Tmiş, Timko, Ulas, Vasil, Yaçko, Yakım, Yakov, Yarema (Yaremiy, Yeremiyy), Yoan, Yurko*. Ці, як і менш уживані, імена супроводжуються наведенням різноманітних варіантів.

Решту муфассального населення становили волохи (вихідці з Молдови і Волощини), яких чомусь *Д. Колодзейчик* не запримітив (їхні імена *Grigor, Dançul, Dimitraşko, Dmitre, Radul, Vakar* тощо), євреї, наявні в Кам'яці і ряді міст, містечок і сіл, поляки (переважно в Кам'яці), греки, болгари, а також у Кам'яці вірмени та цигани.

У селі Зінькові (у документах Подільського воєводства до 1672 р. це поселення значиться лише містечком) знаходимо, зокрема, серед господарів Івана Гоголя (С. 38). Ця знахідка цікава в контексті знаних нам відомостей про Остапа Гоголя — козацького ватажка, котрий у 1654—1675 рр. був полковником, а у 1675—1678 рр. — наказним гетьманом Правобережної України. О. Гоголь, напевно, народився у розташованому неподалік Зінькова селі Гоголях, назва якого походить від його засновників — українських шляхтичів Гоголів (перші згадки про це село датуються 1617—1618 рр.¹⁶). О. Гоголь у такому разі був шляхтичем. На час укла-

¹⁶ Крикун М. З історії української козацької старшини. Полковник Остап Гоголь // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. ССХХХІІІ.— С. 399—400.

дання муфассала це село було безлюдним (С. 383). Не виключено, що через цю безлюдність його мешканець Іван Гоголь, також шляхтич, опинився у Зінькові. Муфассал — єдине виявлене джерело, яке засвідчує проживання Гоголів у цих місцях після 1618 р.

Номенклатура, яка характеризує соціально-професійний статус населення, охопленого муфассалом, налічує 51 найменування. З них 40 передані в українському звучанні, не завжди, щоправда, цілком адекватному; подаємо їх з наведенням у супровідних дужках варіантів, у тому числі туркомовних, інколи вдаючись до роз'яснень значення термінів: *diyak* (грец. *prokimenēs*), *menlik* (тур. *degirmenci*), *koçmar* (*kaçemnik*; тур. *meyhaneci*), *kramar* (*kranmar*), *şınkar*, *pivovar*, *tolmaç* (тур. *dragoman*, *traduklor*), *naymit* (*nayemes*), *raholık*, *sırota*, *komornişis* (комірник), *pisar* (тур. *kalemci*), *pastuh* (*pastuşok*), *perehodiŷ* (*pirehodiŷ*, *prehodiŷ*, *prihodiŷ*, *prihodiŷ*, *prihoden*, *pirehodin*, *prehodin*; ідеться про новоприбульців, прийшлих; те саме за значенням: *pereseliça*, *peresliça*, *perebraneç*), *volocuha*, *pasiçnik* (*paseçnik*, *paseşnik*, *pasiyeçnik*), *işveç* (*isveç*, *isiveç*; тур. *zizmeci*), *sitar*, *terebnik*, *tesla* (тур. *dülger*), *vivçar* (*vivçala*, *ovçar*), *furman* (*hurman*), *perevodnik* (перевізник), *hürnik* (*girnık*), *kraveç* (*kraviç*; тур. *terzi*), *honçar* (*honşar*, *honçar*; тур. *çölmekçi*), *koval*, *bodnar* (*bednar*), *oraç*, *kolesnik* (*koleşnik*), *tkaç*, *tokar*, *kopaç*, *kuşnir*, *sitar*, *rıznik*, *valŷ* (валяльник, сухновал), *olinik* (*oleynik*), *ruşnikarçik*, *pasamonik* (галантерейник). Десять найменувань наводяться тільки турецькою мовою: *kökçiger* (травник), *kürekçi* (капелюшник), *sobacı* (пічник), *etmekçi* (пекар), *koçucı* (репетитор, учитель), *çilingir* (слюсар), *astane* (купець), *kavaf* (продавець взуття), *çoban*, *rapas* (пін). Слово „baliŷ” Д. Колодзейчик трактує, можливо, як знахар.

Д. Колодзейчик зробив спробу підсумувати кількість населення еялету, облікованого муфассалом. Він нарахував 5633 *hane* (нагадуємо: будинків, господарств, дворів) і 1526 *müçtered* (холостяків) християн, окрім того, неподілених на ці категорії „осіб” — 381 християнина і 263 євреїв. Припускаючи, що дві останні цифри означають тільки *hane* і зараховуючи *müçtered* до складу осіб *hane*, він дістав сумарне число *hane* — 6277, а шляхом множення його на коефіцієнт 6 — 37 662 мешканці (С. 35, 45).

Для визначення усієї кількості населення еялету слід мати на увазі, що ця цифра не враховує християн і євреїв Бара та 20 вакуфних сіл, а також наявності турецьких гарнізонів у Кам'янці, Язлівці, Меджибожі і Барі. Той же автор подає, що кам'янецький гарнізон становив понад 6000, а з членами офіцерських родин — до 10 тисяч (С. 10, 37). Інші гарнізони були невеликі (С. 37).

Отже, все населення еялету могло становити на час укладання муфассала близько 50 тисяч чоловік. Проте в це число входить 1104 чоловіка Чорткова і прилеглих до нього п'яти сіл, які, нагадуємо, лежали за межами території Подільського воєводства.

Це воєводство за станом на 1629 р. населяло не менше 350 тисяч чоловік¹⁷. Напевно, кількість населення його до 1648 р. зросла до 400 тисяч. Людські втрати цієї території від 1648 р. до часу складання муфассала були жакливими, якщо навіть припустити, що муфассал не облікував усього населення еялету.

Варто вказати на те, що за муфассалом населення Кам'янця становили 492 *hane* і 52 *müçtered*, у тому числі відповідно: українці — 280 і 20, поляки — 36 і 13, вірмени — 75 і 14, греки і болгари — 29 і 3, євреї — 35 і 1, цигани — 14 і 1,

¹⁷ Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 115—135.

воєнізований загін переважно з південних слов'ян (martolozan; мартолози) — 23 hane. Крім того, на передмісті за Руською брамою було 23 hane і 6 mücerred, на передмісті за Польською брамою — відповідно 38 і 3, „за бастіоном“ — 8 hane (С. 79—95).

Наведемо відомості муфассала про населення Могилева (Mihaylova), аби доповнити сказане і про це місто в XVII ст.¹⁸: тут було 115 hane, 39 mücerred, 12 євреїв (С. 248—251).

Істотну частину муфассальної інформації становлять відомості про дохідність поселень. У грошовому еквіваленті річні доходи загалом дорівнювали: із залюднених поселень — 3 102 511 акче, хасс султана — 585 880, хасс бейлербея — 242 500, хасс якогось дефтердара — 100 000, з безлюдних поселень очікувалось отримати 2 360 581 акче. Разом дохід становив 6 388 472 акче (С. 47).

Джерела доходів із залюднених поселень у відсотках такі: зернова десятина — 42,3, медова десятина — 16,2, поголовний податок іспендже (ispence) — 5,6, інші джерела — 35,9 (С. 48). Дохід із одного hane пересічно виносив 494 акче (С. 49).

Для прикладу наводимо структуру доходів з міста Могилева у грошовому еквіваленті (в акче) із зазначенням у дужках величини натуральної данини: іспендже — 3708 (від 166 оподаткованих одиниць); десятини з: пшениці — 9900 (330 кейлів; стамбульський кейл дорівнював близько 25,6 кг), ячменю — 9900 (660), гречки — 6600 (660), жита — 9900 (660), проса — 3300 (330), гороху — 1725 (57), вівса — 2150 (215), льону і конопель — 3610, сіна — 3955, фруктів — 4300, вуликів — 16 420; за випас худоби і зимівлю з прибульців, за весілля, з волоцюг — 3610, з водяного млина на два камені — 240, з винокурні на три котли — 7200, за споживання вина, зі свиней і за різдвяний їх забій — 4300, надходження з судочинства, штрафи за образи й злочини, з успадкування власності, з власності відсутніх осіб тощо — 6475. Разом — 97 293 акче (С. 252).

Публікацію муфассала Д. Колодаєйчик супроводжує перекладом англійською мовою шести його фрагментів, щоб читачеві, який не знає турецької, дати можливість зрозуміти текст документа. Цими фрагментами є: 1) початок, який являє собою вступну частину (про нього уже йшлося); 2—3) матеріали, що стосуються вакуфів з центрами в Новосілці та Студениці (про них теж мовилося); 4) список ставків і садів по сусідству з Меджибожем; 5) протокол розмежування еялету з Руським і Волинським воєводствами Речі Посполитої 1680 р.; 6) перепис села Калюса як свого роду зразок складання перепису інших поселень, не виключаючи Кам'янця. До цього слід додати, що всі наративні сегменти інших частин муфассала Д. Колодаєйчик повністю передає у перекладі англійською у відповідних посторінкових посиланнях.

Публікація містить також словник турецьких й українського походження термінів, ужитих у муфассалі, покажчик імен і прізвищ, що їх він подає (за графами: сучасне турецьке написання, арабське написання, сучасне українське звучання, передане латинкою, пристосованою до норм української фонетики, сторінка оригіналу муфассала), покажчик поселень, поданих муфассалом (за графами: сучасне турецьке написання, сучасне українське звучання, передане латинкою, давнє і сучасне польське написання, сторінка оригіналу документа), покажчик тих

¹⁸ Крикун М. Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. ПРОСФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Leopoli, AD MCMXCVIII, 1998. — [Вип.] 5. — С. 353—365.

самих поселень (за графами: сучасне українське звучання, передане латинкою, і сучасне турецьке написання за муфассалом).

Підкреслимо, що Д. Колодзейчик адекватно, дуже точно передає українське звучання імен, прізвищ і поселень*. З одним не можна погодитись, а саме з написанням прізвищ на *-енко* (*-en'ko*) через *-en'ko*.

З доданих до публікації шести виготовлених Д. Колодзейчиком карт — дві загальні (на одній наведено поділ еялету на санджаки і нахії та названо їх адміністративні центри, на другій подано поділ на санджаки, названо їх адміністративні центри й кружечками позначено поселення), а решта — це частини цих карт (тут названо всі поселення, населені і безлюдні, поіменовані муфассалом).

Додане до публікації факсиміле муфассала передає увесь зміст оригіналу. Воно має подвійну нумерацію сторінок — видавничу (від початку до кінця) й за оригіналом (від кінця до початку видання — відповідно до вимог писання арабським письмом). Кількість сторінок факсиміле відповідає кількості заповнених текстом сторінок оригіналу; чистих сторінок останнього у факсиміле немає, проте у ньому нумерація сторінок оригіналу їх ураховує. Вражає, з якою акуратністю, чисто, без помарок оригінал писаний.

Дефтер муфассал 1681 р.— унікальне джерело з історії України, бо воно істотно доповнює наші знання про частину її території періоду панування у ній Османської імперії. Унікальним є і видання цього джерела, яке здійснив Д. Колодзейчик. Українські історики повинні бути вдячні польському історикові за те, що він зробив, а Гарвардському Українському дослідному інституту — за всіляке сприяння йому в цій справі.

На черзі — бажане видання вцілілого дефтера рузнамче 1683 р. та інших турецьких джерел, які висвітлюють історію Кам'янецького еялету.

І на закінчення. У Головному Стамбульському архіві зберігається чимало документів з української історії. Коли ж українські історики візьмуться за виявлення і видання їх та написання на їх основі досліджень?

Микола КРИКУН

Василь Інкін. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: Історичні нариси / Упорядкування та наукова редакція Миколи Крикуна.— Львів, 2004.— I—XX + 1—420 + XXI—СІІ с.

Рецензована праця відомого львівського історика Василя Інкіна є своєрідним підсумком багатолітніх досліджень ученого над історією селянства підгірських районів Галичини, насамперед Самбірщини, у XVI—XVIII ст. Книжка, над якою В. Інкін працював упродовж останніх шести років свого життя, залишилася незавершеною через смерть автора. Друком вона з'явилася завдяки програмі монографічних видань Інституту історичних досліджень при Львівському національному університеті ім. І. Франка. Її остаточний варіант, що дійшов до читача, є резуль-

* Те саме можна сказати про передачу Д. Колодзейчиком назв українських видань.